धर्मेण निर्जितं जनमित्यर्थः "राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् । गर्ज्यः स पापो दण्ड्यश्च कोपयन् राजशासनम्" इति । विचित्रबुद्धिभिः सभ्यदायिभिरनेकैरेकमत्येन कार्यकरणात्सम्भूतात् द्विजाः पञ्च वा कार्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह हारीतः "द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहाहतवादिनः । कर्त्तव्यं वचनन्तेषां यामन्त्रेणिगणादिभिरिति" । कार्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शास्त्रीनाक्षसभीरवः । कुज्ञातिदुष्टवादाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः । शुचयो वेदधर्मज्ञाः दृष्टा दान्ताः कुलोद्भवाः । सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु सहस्रशः" इति । शास्त्रीनाः कदृष्टाः कार्यचिन्तकाः स्वसदायकार्यसाधकविचारकाः । कार्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहाहतवादिनाम्" इति । समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्ड इत्याह स एव "यस्तु विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति । प्रथमं पूर्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं वचो ब्रूयाद् वक्तुर्योऽनवकाशतः । अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्" इति । हारीतस्तिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेच्चैवाविद्यमेव वा । सन्निक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्" इति । साधारणस्य सदायसम्बन्धि दण्डादि द्रव्यम् । हिंस्यात् । दण्डादिः साहसकरणाद्भयेत् क्षिपेत् वा तिरस्कुर्यादित्यर्थः । समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्युर्ये एकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः । राज्ञा स विनिवार्यास्ते शास्त्रा यैरानुबन्धतः" इति । अनुबन्धतः नियतारतम्यानुसारेण । सुखानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं भञ्जयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्" इति । सुखदण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अतएव कात्यायनः "साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः । उद्वेज्याः सर्व एवैते विज्ञायैव नृपे नृपुरिति" । नृपे विज्ञाय गणेनोद्वेज्या इत्यर्थः । समूहाधीनो तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः "यो ग्रामदेशकुलानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेत्स्वरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निग्रहञ्च दापयेत्तस्य समयस्याभिवारिणम् । ततःसुवर्णं षण्णिष्कान्दण्डमानञ्च राजतम् । एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः । सामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्" इति । एतेषां प्रवासनतःसुवर्णषण्णिष्कयतमानरूपाणाञ्चतुर्णां दण्डानाञ्चाति विद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविजृम्भितम् । एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्चतःसुवर्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्मोद्घाटकादीनां पुराद्विवासनमेव दण्ड इत्याह हारीतः "मर्मन्तुदः सूचकश्च भेदकस्त्याज्यो तथा । श्रेणिपूगगणहितः क्षिप्रं निर्वास्यते ततः" इति । मर्मन्तुदः मर्मोद्घाटकः । सूचकः पिशुनः । पिशुनो चलसूचकाविर्भावनात् । भेदकस्तु सभ्यदायिषु वैमत्यकृत् । समूहस्यानाज्ञिर्वास्यते समूहेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव सुखदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः । वाग्धिगदण्डपरित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणम् । तैः कृतं यत् सधर्मेण नियतानुपकं नृणाम् । तद्राज्ञा मनुनाज्ञप्तं निष्कृतार्थो हि ते स्मृताः" इति हारीतस्मृतिभिधानात् । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम् । धिगदण्डोधिक्त्वामिति भाषणम् । परित्यागोऽस्य दुष्टस्यार्थस्य करणं निर्वासनं वा । उभयत्रापि कोशे परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । नियतानुपकमित्येतेन पुनःकार्यमेवाभिधानात् निष्कृतार्थो अज्ञातकार्याः । नारदोऽपि "पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः । आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्तेऽप्युपेक्षिता" इति । गणान् श्रेण्यादिरूपान् । हारीतस्तिरपि "तत्र भेदस्तु मैत्रां वा यः कश्चित्कुरुते नरः । ततःसुवर्णं षण्णिष्कांस्तस्य दण्डो विधीयते" इति । सुवर्णषण्णिष्कयोः शक्त्यादितारतम्यानुसारेण गुणवद्गुणवद्विभक्तत्वेन वा व्यवस्था मन्तव्या । पाषण्डादिसर्वसमूहेषु राज्ञा यथा वर्त्तितव्यमेतदाह नारदः "यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपाख्यातविधिश्च यः । यच्चैषां प्रत्युपादानमनुमन्येत तत्तथेति" । धर्मः सत्यवदनादिः । कर्म प्रातःपर्यटनभिक्षाटनादिः उपाख्यानविधिः समूहकार्यार्थं सदस्यादिध्वनिनाकर्णनं मण्ड-